

9 788670 257481

**Стојан
Новаковић**
поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Стојан Новаковић – поводом сто седамдесет пет година од рођења

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Српска академија наука и уметности

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXII

P R E S I D E N C Y

Book 11

STOJAN NOVAKOVIĆ

REGARDING ONE HUNDRED AND SEVENTY FIVE YEARS SINCE BIRTH

Scientific meeting with an international partake, held at the Serbian
Academy of Sciences and Arts on November 1–2, 2017

BELGRADE 2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXII

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 11

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

ПОВОДОМ СТО СЕДАМДЕСЕТ ПЕТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

Научни скуп са међународним учешћем одржан у Српској академији наука и уметности, 1. и 2. новембра 2017. године

БЕОГРАД 2018

Редакциони одбор
академик Михаило Војводић, уредник
академик Љубодраћ Димић
проф. др Мило Ломџар
др Мирослав Перишић
др Срђан Рудић
др Војислав Павловић
проф. др Александар Расићовић, секретар

Уредници
академик Михаило Војводић
академик Александар Косић

Издавач
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Дизајн корица
Драјана Лацмановић-Лекић

Технички уредник
Никола Стевановић

Лектура
Снежана Крсћић-Букарица
Невена Ђурђевић

Коректура
Рајка Павловић

Штампа
Colorgrafx, Beograd

Тираж
400 примерака

САДРЖАЈ

Михаило Војводић, <i>О овој књизи</i>	9
Владимир С. Костић, <i>Поздравни говор</i>	11
Михаило Војводић, <i>Уводна реч</i>	13
Михаило Војводић, <i>Стојан Новаковић, Анексиона криза и српско питање</i>	15
Mihailo Vojvodić, <i>Stojan Novaković, Annexation crisis and the Serbian question</i>	21
Славенко Терзић, <i>Балканске студије Стојана Новаковића</i>	23
Slavenko Terzić, <i>Stojan Novaković's Balkan studies</i>	34
Мило Ломпар, <i>Полихисторска својства Стојана Новаковића и књижевности</i>	37
Milo Lompar, <i>Polyhistoric characteristics of Stojan Novaković and literature</i>	63
Андреј Шемјакин, <i>Министар унутрашњих дела и вођа револуционарне емиграције: Стојан Новаковић и Никола Пашић 1884. године</i>	65
Andrej Šemjakin, <i>Minister of internal affairs and the leader of revolutionary emigration: Stojan Novaković and Nikola Pašić in 1884</i>	73
Срђан Рудић, <i>Рад Стојана Новаковића на проучавању средњовековне српске историје</i>	75
Srđan Rudić, <i>Stojan Novaković's work on studying of Serbian medieval history</i>	87
Александар Растовић, <i>Стојан Новаковић као министар просвете</i>	89
Aleksandar Rastović, <i>Stojan Novaković as the education minister</i>	108
Љубодраг П. Ристић, <i>Британске и француске оцене спољне политишке владе Стојана Новаковића (1895–1896)</i>	109
Ljubodrag P. Ristić, <i>British and French evaluations of Stojan Novaković's government's foreign policy (1895–1896)</i>	126

Лупас Атанасиос, <i>Стјојан Новаковић и Грци: грчке перцепције о Стјојану Новаковићу</i>	127
Lupas Atanasios, <i>Stojan Novakovic and the Greeks: Greek perception of Stojan Novaković</i>	136
Ђорђе Ђурић, <i>Стјојан Новаковић на челу владе „четворне коалиције”</i>	137
Đorđe Đurić, <i>Stojan Novaković at the helm of “four-party coalition” government</i>	145
Александар Животић, <i>Одбрамбене припреме владе Стјојана Новаковића 1909. године</i> ...	147
Aleksandar Životić, <i>Defensive preparations of Stojan Novaković’s government in 1909</i>	162
Војислав Павловић, <i>Стјојан Новаковић и Конкордаји са Ватиканом</i>	165
Vojislav Pavlović, <i>Stojan Novaković and Concordat with the Vatican</i>	180
Петар В. Крестић, <i>Стјојан Новаковић у Дневнику Милана Ђ. Милићевића</i>	181
Petar V. Krestić, <i>Stojan Novaković in Milan Đ. Miličević’s Diary</i>	196
Бранко Бешлин, <i>Стјојан Новаковић и Матица српска</i>	197
Branko Bešlin, <i>Stojan Novaković and Matica srpska</i>	209
Радомир Ј. Поповић, <i>Шабачки дани Косте Новаковића (1842–1857 године)</i>	211
Radomir J. Popović, <i>Šabac days of Kosta Novaković 1842–1857</i>	233
Александра Новаков, <i>Утицај Стјојана Новаковића на рад српских средњих школа у Османском царству</i>	235
Aleksandra Novakov, <i>Stojan Novaković’s influence on work of Serbian secondary schools in the Ottoman Empire</i>	253
Мирослав Јовановић, <i>Стјојан Новаковић у Српском ученом друштву и Српској краљевској академији</i>	255
Miroslav Jovanović, <i>Stojan Novaković in the Serbian Learned Society and in the Royal-Serbian Academy</i>	269
Миле Станић, <i>Прејиска Стјојана Новаковића у Архиву САНУ</i>	271
Mile Stanić, <i>Stojan Novaković’s correspondence in the SASA Archives</i>	315
Бојана Миљковић Катић, <i>Политика Министарства народне привреде у влади Стјојана Новаковића</i>	317
Bojana Miljković Katić, <i>Policy of the Ministry of People’s Economy in Stojan Novaković’s government</i>	328
Драган Симеуновић, <i>Државојворна мисао и дело Стјојана Новаковића</i>	329
Dragan Simeunović, <i>State-building thought and works of Stojan Novaković</i>	344

Милош Ковић, <i>Стојан Новаковић и југословенска идеја</i>	347
Miloš Ković, <i>Stojan Novaković and the Yugoslav idea</i>	355
Борис Милосављевић, <i>Стојан Новаковић и Слободан Јовановић</i>	357
Boris Milosavljević, <i>Stojan Novaković and Slobodan Jovanović</i>	378
Вељко Станић, <i>Ерудитија, полихистор, интелектуалац: проблеми „филозофске историје“ у делу Стојана Новаковића</i>	379
Veljko Stanić, <i>Erudit, polyhistor, intellectual: problems of “philosophical history” in Stojan Novaković’s work</i>	394
Ђорђе Бубало, <i>Стојан Новаковић – замисли и подухвати систематској издавања средњовековних српских извора</i>	395
Đorđe Bubalo, <i>Stojan Novaković – ideas and undertakings of systematic publishing of medieval Serbian sources</i>	421
Рада Стијовић, <i>Стојан Новаковић и Речник Српске академије наука и уметности</i>	423
Rada Stijović, <i>Stojan Novaković and the Dictionary of the Serbian Academy of Sciences and Arts</i>	430
Мирјана Бошков, <i>Поставке Стојана Новаковића о „хронографу–тројадику“ у светлости савремених истраживања</i>	431
Mirjana Boškov, <i>Stojan Novaković’s postulates about “chronograph–troyadik” in the light of modern research</i>	447
Рајна Драгићевић, <i>Место Стојана Новаковића у ланцу најважнијих српских лингвиста</i>	449
Rajna Dragićević, <i>Stojan Novaković’s place in the chain of most important Serbian linguists</i>	463
Александар М. Милановић, <i>Стојан Новаковић као језички нормативиста</i>	465
Aleksandar M. Milanović, <i>Stojan Novaković as a language normativist</i>	478
Милан Алексић, <i>Књижевнотеоријски ставови Стојана Новаковића</i>	479
Milan Aleksić, <i>Stojan Novaković’s ideas about literary theory</i>	492
Ненад Николић, <i>Стојан Новаковић и питање српској идентитетима: поглед кроз књижевност, језик и културу: 1867–1913</i>	493
Nenad Nikolić, <i>Stojan Novaković and the question of Serbian identity: a view through the literature, language and culture: 1867–1913</i>	516

О ОВОЈ КЊИЗИ

Објављени реферати поднесени су на научном скупу одржаном у Српској академији наука и уметности 1. и 2. новембра 2017. године. Посвећени су Стојану Новаковићу, личности која је испуњавала значајан део научног простора као и политичке сцене Србије у другој половини 19. и почетком 20. века. Реч је о великом историчару и филологу, уз то и истакнутом политичару, државнику и дипломати који нам је из своје разноврсне делатности оставио богату заоставштину. До пре неку деценију Новаковић је спадао у групу оних српских великана прекривених велом заборавља, спомињан махом у радовима који се баве средњим веком или нешто мање од оних који су проучавали Први српски устанак. Недовољно су биле оцењене и његове заслуге за спољнополитичке успехе током последње етапе нововековне Србије. Научни скуп је зато пружио прилику да се на основу нових чињеница до којих се у међувремену дошло или прецизним тумачењем његових објављених сведочанстава, још једном претресу Новаковићева научна дела, студије мемоарског карактера и политички текстови, а затим изнова вреднује његово вишедеценијско суделовање у државној служби, између осталог његов скупштински рад, улога у годинама озбиљних криза, дипломатске мисије или допринос у управљању политиком земље као министра или председника владе.

Уредник

ПОЗДРАВНИ ГОВОР

Накана да нашим претходницима посвећујемо поједине године њихових јубилеја заправо је зачета 2016. године када смо, као кућа, ту годину посветили Јовану Цвијићу. Ову, 2017. годину, посвећујемо Стојану Новаковићу, док ће следећа бити посвећена Михајлу Петровићу Аласу. Договорили смо се и о јединственом обрасцу таквог посвећивања: прво, скуп на коме ће се размотрити разнолике делатности особе коју славимо, друго, изложба посвећена тој особи, која расветљава не само биографске детаље, већ и укупан контекст у коме се деловало и живело, и коначно, треће, монографија о тој личности, у нади, надам се не пустој, да у некој блиској будућности овде у САНУ имамо едицију посвећену нашим великанима.

Избор и редослед ових годишњица нема намеру да успоставља какву вредносну хијерархију у којој ће се прво прослављати они најзначајнији, потом они мање значајни и тако редом. Такав наум био би непристојан, неприхватљив, штавише глуп, али, зашто и то не рећи, чак и када бисмо покушали, изнад наших знања, способности и могућности. Редослед ових годишњица не носи са собом поређење међу изабранима.

Чим смо почели са нашим искреним наумом дочекали су нас мрзовољни мандарини који знају истине сакривене иза фасада званичне историје, постављајући питања о одређеним контроверзама везаним за ове јединствене личности, па и Стојана Новаковића. Држим да су евентуалне заблуде, па и грешке, привилегија људи великих замаха и идеја, а да они који се нису упуштали у грех самосталног мишљења немају такав ризик. Уз то, туђе ставове у туђим временима и обичајима страшно је претенциозно гледати кроз наочаре данашњих схватања и толико нам драге политичке коректности – као да нам обична, грађанска пристојност није довољна.

Стојан Новаковић, који је првобитно, и по мишљењу моје маленкости, много лепше име Коста заменио у Стојан, спада у личности које вас када мало прочепркате по биографији фрустрирају енергијом, различитошћу деловања, визијом – укратко, оне личности које тврду да је живот кратак чине опскурном, наговештавајући нам шта је све могуће урадити за живота. Стојан Новаковић, попут Цвијића, два наша председника Академије, својим животима илуструју значење заборављеног појма „јавни радник“, мада никоме не препоручујем да опонаша њихову посвећеност – ради се о посвећености од које ненавикли изгоре. Упоредо са овим скупом већ је изашла монографија са 125 докумената које је

својим уредним и читљивим рукописом на српском, али и на француском језику, исписао Новаковић. У цртицама које назива *Наше стање – белешке једнога њесимисте* (децембар 1874 – март 1875), он са резигнацијом анализира политичку ситуацију и међупартијске обрачуне и деспаратно пита: „Откуд је произишло садашње стање?“ Ради се само о цртицама, без веће амбиције, али извесна трајна начелност и језгровитост несумњиво је узбудљива:

„У партијама имамо само вође, генерале без војске.

Оно што изгледа као војска, то су све најамници плаћени или новцем или изгледом или, ако ничим другим, популарношћу, удовољством својих слабости и сујетом.

Никад не треба способност ради партајства забацивати и њом се не служити.

Још мање неспособности само из партајства под способности примати.

Народ са завишћу, пакошћу, чудноватом тежњом за једнакошћу, самовољан и субјективан, мало образован, ватрен, напрасит, осветљив, злопамтило.

Сва та својства тешко ишчезавају и у најобразованијих синова његових.

За обарање увек доста савезника – у стварању никад ни два сложна.

Све нам је половно.“

У програму листа Видело (децембар 1879) Новаковић лamentsира: „Ко ће измерити дубљину забуне политичке, у којој сваки зна само за себе, у којој сваки о свакоме сумњичи, у којој се преко ноћи мењају вере, у којој нико не зна куд иде други, ни куда иде сам!? „Либералци“ без либерализма, „консервативци“ без консервативизма, „комунци“ без комунизма. Ето слике коју представљају народу, са мајушним изузетком, данас његови прваци, на покуду уставности, а на штету садашњости и будућности народне.“

Без намере да правим насилне и неумесне временске екстраполације нашег усуда у јавном и политичком животу, има извесних историјских искустава која су несрећна константа, попут редова написаних 30. новембра 1908: „Кад сам рекао да не мора Европа одобрити оно што је Аустрија прогласила Зиновјев одговори да се не може водити рат и стога се мора одобрити. Кад сам на то напоменуо да то није по међународном јавном праву – рекао је: жалосно је, али је тако.“

Међутим, Стојан Новаковић се не предаје и то је кључна порука наше две годишњице, што је мало да се назове традицијом, али довољно да не буде случајност већ намера. Дозволите ми да завршим његовим речима које би се и данас, без икакве измене, могле употребити: „Постарајмо се и ми... да се рад на уједињењу народа нашег поведе мирним средствима, средствима еволуције, ... путем просвете и културе, стално, живо, неуморно... Само не клонимо духом... Ова битка је тежа него она оружјем, али у њој нема пораза, победа у њој не изостаје, а када једном дође – она је вечита“. Даме и господо, надајмо се да је тако!

Владимир С. Костић

УВОДНА РЕЧ

Имајући у виду огромну улогу Стојана Новаковића у културном уздизању српског народа, тумачењу његовог језика, утврђивању његове прошлости, затим политичком образовању, обликовању његовог друштвеног бића, предочавању будућности, Српска академија наука и уметности је још давне 1992. године, поводом сто педесет година од његовог рођења, организовала научни скуп – разуме се, њему посвећен. С обзиром на то да је време показало непролазност резултата које нам је Новаковић оставио, и да нова истраживања, на првом месту архивска, и нова тумачења, потврђују основаност подсећања на ову велику личност, тај циљ има и данашњи скуп у поводу 175 година од његовог рођења. Иницијатива председника Владимира С. Костића да Српска академија наука и уметности у оквиру циклуса посвећеног јубилејима истакнутих академика организује сусрет познавалаца Новаковићевог дела, намени му неколико нових књига, и припреми пригодну изложбу зато је потпуно оправдана. Не треба уосталом заборавити и чињеницу да је Стојан Новаковић био у првој групи примљених чланова СКА, а да је од 1906. до смрти 1915. године заузимао место њеног председника.

С тим у вези нагласио бих још само следеће. Новаковићево богато филолошко и историографско дело од преко 400 пописаних објављених ауторских радова представило га је врхунским научником, а затим и многобројни текстови политичке садржине или мемоарског карактера које је написао, а чије ауторство у значајном броју није још откривено, јер су или непотписани или су само шифром обележени, пружили су изванредну основу и за његово вишедеценијско непрекидно суделовање у политици, државним и партијским пословима и у дипломатији. Међутим, његова озбиљна упозорења и драгоцене оцене које је износио у овој области свог занимања, од многих нису довољно прецизно уочени, али му се значајни резултати не могу оспорити. Његов рад је на пример био уграђен у модернизацију српске државе друге половине 19. и почетка 20. века и у утврђивање њеног места у односима европских држава. Посебну улогу Новаковић је имао у оживотворењу идеје о ослобођењу и уједињењу свих делова српског народа. Судбина тог народа о којој је толико знао разматрајући многобројне теме из прошлости, и сазнања о томе која је саопштавао јавности, подстакле су код њега интересовање и за савремена збивања и предодредиле га да уђе у политику и утиче на тадашња кретања. Његова проучавања српског средњовековног простора, посебно узрока пораза са Турцима у 14. и 15. веку, односно краја српских средњовековних држава и резултати до којих је дошао, послужили су му и на пољу текуће савремене

не, првенствено спољне политике. Новаковић је и у томе налазио појаве, пре свега неслогу, које се, како је тврдио, не смеју поновити. Истом циљу је послужило и његово сагледавање настанка и развика српске нововековне државе у условима опасности од спољног непријатеља, а посебно тешког положаја неослобођеног дела српског народа у заграничним крајевима, јер се и из тога могло стећи искуство и извући поука за будућност.

Новаковић најзад, у последњим годинама живота, верујући да ће једнога дана бити задовољена историјска права српског народа за ослобођење и уједињење, без обзира на то да ли ће се то постићи мирним путем или оружјем, није скривао жељу да будућност тог народа буде сасвим усклађена са општим токовима европског развоја. Чврсто уверен да би се из прошлости морало научити којим правцем треба ићи даље, он је до краја живота остао велики приврженик идеје о томе да српски народ има да следи узоре развијених европских народа па и онда када српско питање буде решено: „Морамо гледати у прошлост само да би разумели погрешке или примере које треба избегавати. Треба се окренути новој светлости коју нам отварају сувремене векови и примери великих народа и великих цивилизација. Ту је наше спасење“. Била је то једна од последњих његових порука.

Свему овоме додао бих и то да су угледни појединци у Србији истицали да су Новаковићу његов национални културни рад, његово примерно осећање дужности и неограничена вера у народну будућност помогли да постигне велики успех не само у науци, него и на пољу практичне првенствено спољне политике.

Михаило Војводић

ЕРУДИТА, ПОЛИХИСТОР, ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ: ПРОБЛЕМИ „ФИЛОСОФСKE ИСТОРИЈЕ“ У ДЕЛУ СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

ВЕЉКО СТАНИЋ*

А п с т р а к т – Анализирајући Новаковићево схватање историјске науке и његово место у развоју модерне српске историографије, оцртавамо духовни пут који је Новаковић прешао, трагајући притом за проблемима „философске историје“ у његовом опусу. Нагласак је на Новаковићевом сагледавању односа српске средњовековне прошлости и модерног доба, његовом схватању историјског времена и идеје напретка у историји, идеје народности и „васкрса“ српске државе. Посебна пажња је посвећена недовољно ученој духовној вези која Новаковића спаја са француским либералним историчарима прве половине 19. века, а посебно државником и историчаром Франсоа Гизоом који уз Леополда Ранкеа представља један од стубова европске историографије 19. века.

Кључне речи: Стојан Новаковић, историјска наука, ерудиција, полихисторизам, историја цивилизације

У развоју модерне српске историографије Стојан Новаковић је извео спајање двеју европских традиција: ерудиције која је потекла од старинарског умећа ренесансе и достигла свој израз у класичној епоси 17. века, и рационалистичке филозофије 18. столећа. Захваљујући овом плодном сусрету, Новаковић је могао да развије своје простране студије у духу једне у основи широко схваћене културне историје која се кретала од филологије и књижевности, преко политичких и војних прегледа до историје друштва. У овом сазнању уједно лежи и апартност његове појаве у српској историографији која је, помало необично, одговарала укупној духовној клими Новаковићевог времена за коју је Сима Ћирковић написао: „У целини посматрано, клима у Србији у другој половини 19. века била је тако сложена да се не може описати сажетом формулом. Припадници истих генерација били су изложени и утицају традиција просвећености 18. века и порука романтике, и утицају наслеђених патријархалних вредности и тада модерних либералних идеала, и епском заносу и позитивистичкој критичности“¹.

* Балканолошки институт САНУ, и-мејл: veljko.stanic@bi.sanu.ac.rs

¹ Сима Ћирковић, *Преломно раздобље српске историографије*, О историографији и методологији, Београд: Историјски институт, 2007, 95–96.

По свом филолошком образовању, Ђак Ђуре Даничића и преводилац Ранке-ове *Српске револуције*, Новаковић је припадао културном кругу који је током последње две деценије 19. века, захваљујући нарочито Илариону Руварцу и Љубомиру Ковачевићу, однео превагу у српској историографији. Његово усмерење било је ка средњовековној историји, у духу бечке филолошко-историјске методе, анализи докумената и одбацивању народне традиције. Међутим, с правом је примећено како је „полемика између романтичара и ‘критичких историчара’ имала прилично танку садржајну и методолошку димензију“². Другим речима, тзв. победа „критичког правца“ у српској историографији крајем 19. века, осигуравала је једино домет ерудита 17. столећа који се односио на критичко тумачење докумената. У овом погледу, Новаковић се одвојио од доминантног тока у српској историографији³. Не само да је имао другачије схватање улоге и значаја народне традиције⁴, него је спајао научни дух, захтеве за тачношћу и тежњу ка историјској истини са занимањем за целовитост и пуноћу историјских процеса. По свом полихисторском профилу, који с ваљаним разлозима можемо супротставити Руварчевом (или Јиречековом) аналитичком духу⁵, Новаковић је био дете историзма, вере у снагу и дух народа, али не мање обележен и духом просветитељства, захваљујући чему је срећно доводио у везу националну историју и историју цивилизације⁶.

Ову Новаковићеву посебност уочио је Никола Радојчић истичући да је у својој студији *Земљиште радње Немањине* којом се 1877. јавио у српској историографији, Новаковић „одлично спојио тадашња сасвим нова схватања у свету о важности земљишта за развитак народа, код нас одомаћена преко Бекла и Дрепера, са српским критичким историчким правцем Иларијона Руварца, те је дао за себе типичан исторички рад–студију широке концепције, ослоњену на општу историју и до ми-

² *Истио*, 100.

³ Уп. Сима Ђирковић, *Стојан Новаковић у развоју српске критичке историографије*, нав. дело, 111–115; *Исти, Јављање „критичке историографије“ на Великој школи и Универзитету*, нав. дело, 145–155.

⁴ *Исти, Традиције и историја традиција у делу Стојана Новаковића*, у: Стојан Новаковић, *Историја и традиција*, прир. Сима Ђирковић, Београд: Српска књижевна задруга, 1982, VII–XX.

⁵ Уп. Michael Antolović, *Modern Serbian Historiography between Nation Building and Critical Scholarship: The Case of Ilarion Ruvarac (1832–1905)*, *Hungarian Historical Review*, vol 5, n°2 (2016), 332–356.

⁶ Ст.[аноје] Станојевић, *Историски рад Стојана Новаковића*, Споменица Ст. Новаковића, Београд: Српска књижевна задруга, 1921, 62; Радован Самарцић, *Стојан Новаковић у српској историографији*, у: Стојан Новаковић, *Из српске историје*, Нови Сад: Матица српска – Београд: Српска књижевна задруга, 1966, 13. Рецентни свеобухватни преглед историографског дела Стојана Новаковића у: Александар Раствојић, *Стојан Новаковић као историчар*, Стојан Новаковић, живот, дело, време: поводом 175 година од рођења Београд: Српска академија наука и уметности, 2017, 127–168.

нуциозности марљиво израђену. У њој је већ сав Стојан Новаковић као историчар⁷. Међутим, ако је романтичарски песник уступио место филологу, а од филолога све више постајао историчар, Новаковић се у својим историјским студијама од меди-евистике све више померао ка модерној историји. Према Радојчићевим речима, Новаковић је разликовао „два доба у развоју Срба: прво од пресељења у садашње српске земље па до васкрса модерне Србије, и друго које почиње с Карађорђевићевим устанком“. „Њега [Новаковића – В.С.] је, од почетка, несумњиво привлачила исто толико историја модерне Србије као и српска средњовековна прошлост... што је више старио све се већма удубљивао у историју модерне Србије“⁸. Стога не чуди да је већ крајем 19. века, као нови вид јављања модерне српске историографије, Стојан Новаковић истакао захтев за ширим синтезама српске прошлости. Реч је, најпре, о његовој студији *Срби и Турци XIV и XV века*, а потом и својеврсном трокњижју посвећеном рађању модерне српске државе: *Устџанак на дахије и Васкрс државе српске* (1904), као и *Турско царство пред српски устџанак 1780–1804* (1906). Станоје Станојевић, лидер Руварчевог тријумвирата који у младости није одолео да Новаковићу упути по коју критику⁹, морао је, с приличне дистанце, 1933. године признати: „Ја се још врло добро сећам, како је Новаковићева књига ‘Срби и Турци’, када се пре 40 година појавила, изазвала силан утисак. То је била у нашој историографској литератури прва модерна књига, у којој је, на широкој основи и са великим њољедима [курзив В.С.], приказан један део наше историје, и то један врло важан и занимљив део. То је било прво дело, у коме је један одличан модерни историк дао народу њраву историју [курзив В.С.]“¹⁰.

* * *

Као и други велики историчари 19. века, Новаковић је био тесно повезан са политиком, а по важним улогама које је имао може се упоредити са француским државником и историчаром Франсоа Гизоом. Упркос начелном ставу да је њихово бављење историјом било у стриктно научном, објективном духу, дела историчара 19. века пуна су политичких значења. Немачки историчари Ранкеове школе су при-

⁷ Никола Радојчић, *Стојан Новаковић као научењак*, Просветни гласник, год. LVIII, бр. 10, (1942), 535–536.

⁸ *Исто*, 536–538.

⁹ Kosta Milutinović, *Tri Stanojevićeva suda o Stojanu Novakoviću*, у: *Исти, Студије из српске и хрватске историографије*, Нови Сад: Матика српска, 1986, 171–177.

¹⁰ Ст. Станојевић, *Предговор*, Стојан Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века: историјске студије о њрвим борбама с најездом њурском њре и њосле Боја на Косову*, Београд: Штампарија Просвета А.Д, 1933, IV.

том снажније били везани за пруске државне разлоге него што је то био случај са њиховим енглеским или француским савременицима. Иако више пута председник владе, министар и посланик на страни трајно посвећен државним интересима, Новаковић је показивао широко и слободно кретање у научном раду. Поникао као ђак аустријске (и немачке) филолошке школе, он је, померајући се од средњовековних студија ка модерној историји, стигао до тумачења српске историје у духу француске либералне историографије прве половине 19. века. И његова јавна делатност показивала је сличан развој: од модела старинског ерудите и полихистора задубљеног у антикварска истраживања прошлости, он је почетком 20. века оличавао модерног европског интелектуалца окренутог будућности.

Новаковићево схватање научности примарно се кретало у пољу које је оцртао немачки историзам¹¹. Иако овај покрет није био без подстицаја који су долазили из века просветитељства, немачка историјска наука у 19. веку створиће канон који ће се значајно разликовати од погледа гетингенских професора Јохана Кристофа Гатерера (1727–1788), Августа Лудвига Шлецера (1735–1809) или Арнолда Херена (1760–1842) окренутих универзалној историји, географским, привредним и културним приликама. Хердерово учење о „духу народа“ утицало је на Леополда Ранкеа (1795–1886) и његово схватање о „различитим националним путањама“ европских народа. Пажњу историчара преваходно привлаче државе, велике личности, ратови и спољна политика, сагледани на основу великих корпуса грађе државне провенијенције. У средишту историчарева пажње је појединачни догађај, утврђивање чињеница, а не интерпретација већих целина. Спој ерудиције, филолошке критике и генетичке историје води историчара до начела објективности, критичког тумачења извора и појма истине као врховне вредности, лишених било какве спољне тенденциозности или вредновања. Захтев за тачношћу као највишим идеалом у реконструисању „прошле стварности“ представља сврху историје као науке. Истовремено, смисао историјске науке препознаје се у посматрању народа као субјекта историје, а њена друштвена улога у развијању и тумачењу историјске свести.

Новаковић је из духовног покрета историзма учио не само како се тумаче документи, издају извори и ради на оснивању одговарајућих институција у научном животу, већ је и црпео нека од кључних одређења у раду историчара¹². Сва ствар-

¹¹ Класично дело је Georg G. Iggers, *The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Middletown: Wesleyan University Press, 1968. Вид. такође опсежну и продубљену анализу појма историзма у: Михаел Антоловић, *Историографија и политика. Интелектуална биографија Фридриха Мајнекеа*, Београд: Институт за европске студије и Албатрос плус, 2017, 31–42, 60–66, 247–344.

¹² Андреј Митровић, *Научност и служење народу. Схватање историјске науке код Стојана Новаковића*, Стојан Новаковић. Личност и дело: научни скуп поводом 150-годишњице рођења, ур.

ност је историјска, а поред индивидуалних актера историје постоји и морални поредак који даје значење историји. Историчар треба да открије објективне силе које делују у историји, мада је њен смисао задат божјим провиђењем. Историјски развој Новаковић сагледава као садејство природних и индивидуалних и друштвених чинилаца, и овим потоњим даје примарни значај. Он, међутим, попут Ранкеа, не искључује ни „историјску судбу“, односно трансцендентне силе¹³. Томе треба додати поглед дугог трајања на развој нације и значај територијалних одређења у овом процесу, улогу државе или народа тамо где су наступали прекиди у државном развоју, као и значај средњовековног периода у образовању нације¹⁴.

Представници историзма су идеју развоја претпостављали идеји прогреса. Напредак у историји историзам стога прихвата једино у крајњој инстанци, тако да он не задржава ону важност коју има код Хегела, или код француских и шкотских просветитеља. Код Новаковића ћемо, међутим, приметити осетно другачију интонацију у овом погледу. Такође, ваља приметити да, иако посвећен проучавању средњовековне историје Балкана, Новаковић то чини пре свега као историчар цивилизације, а не привилеговани тумач националне традиције. Ранкеов поклоник, Новаковић је то, најпре, „у правцу борбе против пустих традиција, одевених у историјско одело, у тражењу суште историјске истине целокупним домишљањем савремене историјске критике, у објективном оживљавању и изазивању прошастих векова хладним али живим и уметним цртањем истинитог ондашњег стања“. Ранкеу је „највећа брига била да истину што може поузданије нађе, и да је искаже што може живље, лепше и разговетније“¹⁵. На трагу немачког историчара, Новаковић закључује: „Објективни (по моме мишљењу једини научни) или морални правац писања историје разликоваће се и стајаће један према другоме увек онако као реалност и идеализам у поезији и у уметности, с том само разликом, што ће се реализам увек више слагати с историјом поради њене научне стране, као што се

Владимир Стојанчевић, Београд: Српска академија наука и уметности, 1995, 173–198; Исти, *Љубав и поштовање за Леополда Ранкеа. Прилози схватању научности Стојана Новаковића*, Стојану Новаковићу у спомен. О осамдесетогодишњици смрти, ур. Андреј Митровић, Београд: Српска књижевна задруга, 1996, 89–130.

¹³ Андрија Б. К. Стојковић, *Историографски погледи Стојана Новаковића*, Стојан Новаковић. Личност и дело, нав. дело, 218–219.

¹⁴ Уп. Monika Baár, *Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century*, Oxford: Oxford University Press, 2010; Stefan Berger, Mark Donovan, Kevin Passmore (eds.), *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, London: Routledge, 1999; Stefan Berger, Chris Lorenz (eds.), *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*, New York, 2010.

¹⁵ Стојан Новаковић, *О овој књизи и о писцу њену*, у: Леополд Ранке, *Србија и Турска у 19. веку*, Београд: Парна штампарија Дим. Димитријевића, 1892, VI–VII.

уметност тешко може сасвим лишити идеализма. Научност историје остаће увек у критичности описа, у сигурности навода, у потпуности и у истинитости података. Вештина или уметност груписања, описа, излагања остаће увек душа историје, вредиће онолико више колико је поузданија научна страна, критичка зграда историје¹⁶.

Као што је „републиканац и радикалац Шер¹⁷ из Цириха“ уз искрено дивљење замерао Ранкеу превелику или готово искључиву усредсређеност на дипломатске изворе, као да се „историја света и не збива нигде на другом месту већ у владалачким кабинетима, министарским канцеларијама и дипломатским текама“¹⁸, Новаковић се у овом погледу значајно одвајао од Ранкеа, па га чак и превазилазио. Још сасвим млад, Новаковић је показивао широк интерес за појмове културе и цивилизације и то посредством делâ тада познатих историчара културе, Швајцарца Јохана Јакоба Хонегера (1825–1896) и Немца Карла Бидермана (1812–1901)¹⁹. Новаковић је, дакле, од раних дана био добро упознат и са правцем културне историје (*Kulturgeschichte*) коју бисмо данас означили као класичну, а која је водила порекло од Волтерове историје цивилизације. Горе поменути историчари савременици су Вилхелма Хајнриха Рила (1823–1897) и Густава Фрајтага (1816–1895), који се уз Јакоба Буркхарта (1818–1897) убрајају у главне протагонисте ове школе настале у сенци великог Ранкеовог подухвата²⁰.

С друге стране Рајне, француска историографија Ранкеовог доба оличена у именима Огистена Тјерија (1795–1856), Франсоа Гизоа (1787–1874), Фистела де Куланжа (1830–1889) или Алексиса де Токвила (1805–1859) била је више окренута друштвеним питањима, географији и социологији, него што је то био случај у Пруској. Преводаца Волтерове *Историје Карла XII*, Новаковић је врло јасно уочавао промену која се у француској историографији одиграла након Револуције, „у нашем

¹⁶ *Истџо*, X.

¹⁷ Јохан Шер (1817–1886), немачки историчар културе, професор на Политехници у Цириху. Пореклом из Виртемберга, студирао је у Тибингену, а као носилац демократских уверења био је принуђен да 1849. пребегне у Швајцарску. Новаковић је на српски превео његово дело *Ојшџа истџорија књижевностџи*, књ. 1–3 (Београд: Државна штампарија, 1872–1874).

¹⁸ *Истџо*.

¹⁹ Ст.[ојан] Новаковић, *Шџа је џо истџорија образованостџи?*, Матица, лист за књижевност и забаву, год. IV, бр. 27, 30. септембра 1869, 626–631, бр. 28, 10. октобра 1869, 653–657, бр. 29, 20. октобра 1869, 674–678. Уп. Бранко Бешлин, *Евројски уџицаји на срџски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2005, 800–836.

²⁰ George P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, London: Longmans, Green, and Co, 1913, 573–584; Hans Schleier, *Historisches Denken in der Krise der Kultur: Fachhistorie, Kulturgeschichte*, Göttingen: Wallstein Verlag, 2000, 44–54.

веку сумње, слободног мишљења и критике²¹. „Историјска литература пре револуције, вели Новаковић, није се попела била на висину осталих грана француске књижевности, изуевши дела Босиетова, Волтерова и Монтескијева“. Он стога цени Волтерово прегнуће „да обрађивању историје други правац да“, „обилатост, новину и живост [својих] мисли, уз јасност, природност и лепоту [свога] стила“, а за књигу коју представља српским читаоцима каже да је „написана не као дотадашње историје, гломазно, развучено и сухопарно, с цитатима и набрајањем разних исказа, него прегледно, елегантно, стилем простим, занимљивим и јасним“. Он посебно истиче – у чему антиципира погледе савремене историје историографије – Волтеров *Оглед о обичајима и о духу народа* који је сменио пређашња „дела о општој историји, пуна појединости без реда и избора, пуна басана и измишљотина, натрпаних без критике и без руководних мисли“ и који је „почетак... историјског посматрања које не гледа историју само у генеалогiji и у бојевима, него буди вољу и за посматрање ситнијих или боље рећи свију без разлике појава живота народног“²². Осим тога препоручује „знаменито дело Век Лудвика XIV... у ком се опширно говори о државним уређењима, о правди, о финансијама, о трговини, о занатима, о науци, о уметностима, о религији и о цркви Француске“²³.

Једнако као и у случају Волтера, Новаковић врло прецизно види творце модерне француске историографије у Огистену Тјерију и Франсоа Гизоу, водећим либералним историчарима прве половине 19. века, који уз ново схватање метода и предмета проучавања у историјским истраживањима одлучујуће доприносе учвршћењу новог израза који далеко надмашује католичку ерудитску историографију из времена Старог режима²⁴. То је уједно време наглашене улоге државе у развоју историјских студија, објављивања великих корпуса историјске грађе и оснивања историјских друштава. Истовремено, историјске дебате у тесној су вези са немирном политичком сценом постреволуционарне Француске. Тјери и Гизо су лидери интелектуалне опозиције у раздобљу Реставрације, а врхунац деловања постижу у времену Јулске монархије. Либерална школа француских историчара, коју Новаковић с правом назива „философском“, нудила је, у прогресивистичком маниру, историјску интерпретацију националне државе као исходишта историјског развоја који

²¹ [Стојан Новаковић], *Народна историографија у Француској*, I, Просветни гласник, год. VII, свеска IX, 15. маја 1886, 341.

²² *Народна историографија у Француској*, II, Просветни гласник, год. VII, свеска X, 31. маја 1886, 383.

²³ *Историја Карла XII од Волтера*, превео Стојан Новаковић, Београд: Српска књижевна задруга 1897, III, VIII–IX, XIV.

²⁴ Вид. Pim den Boer, *History as a Profession: The Study of History in France, 1818–1914*, Princeton: Princeton University Press, 1998.

помирује индивидуално и опште. Историјска наука је тако постизала интегративну функцију у француском друштву. Другим речима, употреба историје обезбеђивала је потврду грађанској држави из времена Јулске монархије која је чувала дистанцу како од реакционарног, контрареволуционарног, тако и од јакобинског наслеђа. Као и код немачких историчара, историја је посматрана као развој колективних (националних) заједница. Међутим, божја промисао преусмерена је у овом читању ка постепеном отелотворењу принципа слободе, разума и правде у историји²⁵.

Према Новаковићу, Тјери је „отворио век истините науке... За то су његови радови постали најчвршћи темељ и најверније огледало сувремене историчке науке, у колико је год она поуздана и стална“²⁶. С друге стране, „чувени историк и државник Гизо“, „један од најзнатнијих људи у сваком погледу које је произвела Француска овога века“, Новаковићу се указује као модел подједнако у политичким схватањима колико у историографском раду²⁷, а утицај француских доктринара на српске напредњаке више је него евидентан²⁸. Гизо историчар у првом реду се, према Новаковићу, одликује следећим својствима: „снага објективности, до које се он уздићи умео... знање извора којим се он у писању служио. У Француској је он основац философске историјске школе, и он је народној историјској књижевности дао правац онога вишега и ширег посматрања, које је наше време историји наложило... Гизо већ зна да се сав живот народни не састоји у политици, да се историја једног времена може познати истом онда када се знају закони, уметност, философија и вера тога времена“. Другим речима, Новаковић је код Гизоа ценио историју циви-

²⁵ Пионирско дело је: Stanley Mellon, *The Political Uses of History. A Study of Historians in the French Restoration*, Stanford: Stanford University Press, 1958. Вид. такође Cery Crossley, *French Historians and Romanticism: Thierry, Guizot, the Saint-Simonians, Quinet, Michelet*, London: Routledge, 1993.

²⁶ *Народна историографија у Француској*, II, 383.

²⁷ Портрет Гизоа који Новаковић доноси може се на одређеним местима учинити и као ауто-портрет. Гизоов живот је „до последњег часа испуњен био најживљом и најмноговрснијом радњи-вошћу... Био је искрени присталица уставне монархије, али исто тако искрен и енергичан противник сувремене демократске републике. Од почетка своје радње па до смрти Гизо је био уверен, да у образованом свету ваља да влада интелигенција. За грађански, пространи и богат сталеж, мислио је он да је средиште интелигенције. Тај грађански, средњи сталеж, желео је видети у заједници са племићством, а од обожих је тражио, да законити ред бране од демократије, за коју је мислио да тежњама својим неизбежно клизи к анархији, и да кад тад мора навући велике опасности на људско друштво. Зло је мислио о свакој револуцији, и сваку је, без разлике, осуђивао, што је налазио, да револуције слабе правну свест у људи... Међу тим ни најстраснији противници његови нису могли никад приговорити му нити да је радио из прикрајка и без отворености, нити да је икад ичим упрљао име своје“, *Народна историографија у Француској*, II, 382.

²⁸ Dušan T. Bataković, *Les sources françaises de la démocratie serbe (1804–1914)*, Paris: CNRS Éditions, 2013, 241–251.

лизације, исто оно чиме је Гизо утицао на младог Токвила који је на Сорбони 1829. и 1830. слушао његов курс *Историја цивилизације у Француској*²⁹.

Гизо је творац историјске школе интерпретације која настоји да поједине догађаје из француске историје ситуира у оквиру дугог историјског процеса националног развоја. Француска револуција само је завршетак тог процеса који Гизо види као „ход ка једном ‘друштву’, односно организованој друштвеној целини повезаној на различитим нивоима једним уједињујућим принципом“³⁰. Пут од предфеудалног и феудалног периода ка модерном времену, које ће најзад ујединити монархију и слободу, државне институције и грађанско друштво, исходиште је дугог сукобљавања принципа аристократије и демократије, племства и трећег сталежа, сматра Гизо. Следећи навод из једног Гизоовог дела који Новаковић доноси могао би да послужи и као Новаковићев филозофско-историјски пледоаје: „Историја је Француске, као и свака друга историја, пространа и дугачка драма, где се догађаји преплећу по одређеним законима, и у којој представљачи играју улоге, које нити су добили готове, нити су их напамет научили, већ које су последак не само њиховога природнога положаја него и њихове властите мисли и њихове властите воље. У историји народâ има две врсте узрока, који су у исти мах и суштствено различити и најтешње везани; једно су природни узроци од којих зависи општи ток догађаја и који се изменити не могу, а друго су слободни, од положаја независни узроци, који се уплећу у ток тогађаја. Историја није сваколико дело човечанско. Неки јој закони долазе са веће висине, али су људи бића, која се у историји крећу слободно и живо, те тиме производе послетке и врше уплив, за који су одговорни“³¹. Како се Новаковићево скрупулотно и посвећено читање Гизоа и других француских историчара његовог времена одразило на тумачење српске историје?

²⁹ André Jardin, *Tocqueville. A Biography*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 1988, 81–82. Токвил је у својим белешкама записао: „Историја цивилизације... би требало и покушава да обухвати све истовремено. Човек се испитује у свим аспектима свог друштвеног постојања. Историја мора да следи ток његовог интелектуалног развоја у његовим делима, обичајима, мишљењима, законима и споменицима његове интелигенције. Историја мора да се спусти у њега, мора да просуди вредност страних утицаја који су му дошли изван његове средине. Једном речју, цео човек у датом периоду мора бити приказан, а историја цивилизације није ништа друго него збирно излагање свих ових релевантних идеја.“

³⁰ François Furet, *Penser la Révolution française*, у: François Furet, *La Révolution française*, Paris : Gallimard, 2007, 152.

³¹ *Народна историографија у Француској*, II, 384.

Савременици су о Стојану Новаковићу изрицали и оштре оцене по којима „он нема великих концепција у науци“ (Павле Поповић), као и да је „у својим историјским радовима ипак остао сув и крут... догматички интелект“ (Станоје Станојевић). Новаковић је, међутим, у познијим годинама приступио целовитом тумачењу српске историје, а сва је прилика да је у његовим замишљеним и неоствареним делима *Народ и земља у старој српској држави* и *Посијанак нове државе српске у првој њоловини XIX века* пропала и својеврсна Новаковићева историја цивилизације примењена на српску историју. Упркос томе, Новаковић је пружио довољно увида у феномене дугог трајања у прошлости српског народа и тиме оставио више од скице за ненаписану синтезу. Окосница овог погледа изграђена је на Новаковићевом интересовању за два раздобља српске историје: средњи век и рађање модерне српске државе. Овако стављен нагласак на Новаковићево сагледавање односа српске средњовековне прошлости и модерног доба, његово схватање историјског времена и идеје напретка у историји, тумачење *васкрса* односно револуције у српској историји, културних прожимања и идеје народности доводи нас до општих разматрања из домена његове филозофије српске историје.

Као што у случају француске либералне историографије Француска револуција представља главну референтну тачку, централни догађај према коме се Новаковић одређује, не само као историчар, несумњиво је „васкрс“ српске државе на почетку 19. века. Иако Новаковић уме да проговори речима старог романтичара („То је била стара српска држава која је стресала са себе сан и дремеж и која је повраћала у живот врлине и слабости српскога народа из средњег века“³²), смисао српске револуције није у историјским правима и обнови славе средњег века. Сасвим супротно, она отвара раздобље политичке модерности, „ново доба“, у коме „треба следовати новој светлости, коју нам отварају сувремене векови и примери великих народа и великих цивилизација“³³. Када бира појам „васкрса“, Новаковић жели да подвуче континуитет српског народа, али још више да нагласи значај кретања и промена у животу нације. Васкрс је по свему револуција која окончава једно дуго раздобље прошлости и даје смисао будућности. Пошто Француска револуција поставља кључна питања политичке

³² Стојан Новаковић, *Васкрс државе српске и његови историци. Поводом њосмрјине књије Б. Калаја Geschichte des Serbischen Aufstandes 1807–1810*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1910, 45.

³³ Стојан Новаковић, *Неколика њежа њишања српске историје*, у: Стојан Новаковић, *Из српске историје*, избор, редакција и предговор Радован Самарџић, Нови Сад: Матица српска – Београд: Српска књижевна задруга, 1966, 137.

модерности, њен продукт треба да буде друштво које прихвата темељне слободе и природна права човека. У оптици либералних историчара, оно је израз поступне борбе трећег сталежа са аристократијом и владоцем зарад укидања привилегија. Трећи сталеж за Гизоа или Тјерија постаје нова нација. Истовремено, овакав историјски ток израз је развоја цивилизације – историја је посматрана као напредовање слободе. Другим речима, феудална аристократија неспојива је са напретком цивилизације. У оквиру тог новог друштва потребно је ујединити монархију и слободу и онемогућити два екстремна политичка деловања: контра-револуцију и јакобинизам.

Горе описани интерпретативни оквир лако се проналази и у делу Стојана Новаковића. Потчињени српски народ у Османском царству, то је Гизоов трећи сталеж који се проглашава нацијом. Након што је Србија васкрснула, Новаковић разликује конзервативно или радикално (демократско) гледиште у њеном развоју као „две струје [које] граде и разграђују друштво људско“³⁴. Присталица класичног, десног либерализма, *à la Guizot*, Новаковић је конзервативац који жели средње решење између самодржачког, аутократског принципа који намеће историја (утицај Рима и Византије, владавина Немањића, али и владари српског 19. века) и радикалног демократског решења које сву власт даје народној скупштини. Ако су српски устанци збацили турску власт, они треба да доведу до модерне државе којој ће правац давати образовано и просвећено грађанство. „Мера је вера у вршењу власти“, сматра Новаковић и додаје: „Вршење власти треба да буде општа правда, истина и једнакост“³⁵, истичући тако главне либералне принципе испред народног суверенитета. За њега демократија пре свега значи да су сви људи једнаки, а не да сва власт припада народу. Када каже „интереси владоца и интереси народа увек су идентични“, Новаковић покушава као и његови француски претходници да помири принципе монархије и слободе. Заговорник дводомног система, Новаковић је и поражени напредњак који је свестан развоја демократских идеја током 19. столећа³⁶. Како се Новаковићево либерално становиште односи према прошлости? Не изненађује нас да у његовим погледима препознамо кључна места либералне интерпретације националне прошлости.

У средњовековном периоду српске историје, Новаковић истиче улогу владоца (династа) као принцип политичке силе и улогу вере као „силе моралне“. Осим

³⁴ Стојан Новаковић, *О улози владоца у државном организму*, нав. дело, 304.

³⁵ *Истио*, 311.

³⁶ О томе Новаковић каже: „Растао је и ломио се последњих четрдесет година, у маси народној, штампом, школом, све чешћим саобраћајем с другим земљама, општим напредним развитком народа и земље у сваком погледу, широк народни живот... Елементарни овај покрет стајао је под утицајем западне Европе и њезиних савремених идеја.“ *Истио*, 310.

тога, њега посебно занима појам цивилизације и како су „стари географски, административни и религијски системи“ на Балканском полуострву утицали на развој словенских племена. Међутим, централни мотив његове интерпретације је идеја народности. За разлику од већине Ранкеових следбеника, Новаковић не егзалтира властиту националну прошлост, посебно не средњовековну. Иако историчар посвећен средњем веку, он је, попут Гизоа, склон да у феудализму види анархију. „Државе средњег века постојале су ради интереса и власти; интерес и власт њих су и стварале и увеличавале. Државама би тим увек као полазна тачка или стегоноша послужила каква народна група, од које би дошао први покрет“³⁷. У почетку, по досељавању, Словени нису друго до „народносна маса“. Иако се од 9. века могу пратити први облици политичке организације код Срба, народност се у средњем веку неће сасвим развити. Овде наступа Новаковићево разликовање народа или народне масе од племићке и црквене елите, што је класично место европске либералне историографије. Новаковић о томе каже: „Народност је у оном времену била прост појам етнографски, и њојзи се у средњем веку, нарочито у нижим класама, није поклањала никаква пажња“³⁸. Ни државна идеја није могла ухватити корена у средњем веку: „Ми данас ценимо да је народ неодвојан од државе и од њених интереса. Средњи век није био у стању да схвати идеју тако апстрактну. Онда се све прикупљало око личности владоца или династа, око господара“³⁹. Народност је у средњем веку изражавана путем вере, језика и обичаја, али због карактера племићке организације она није успела да напусти „стање потчињене пасивности“ и лишеност било какве „моралне иницијативе“⁴⁰. Политичке разједињености у средњем веку учиниле су да су „народности... на Балканском полуострву остале растурене и несједињене као што су и биле. На земљишту Полуострва није се могло начинити никакво јединство попут онога што се начинило у Шпанији, у Француској, у Италији“⁴¹. Нарочито су занимљиви Новаковићеви погледи на Стефана Немању и његове синове које посматра као изразите прагматике, или пак на српске феудалне господаре 14. века као заробљенике партикуларне свести која не уочава велику сенку турске најезде.

Ако народности „у оном времену нису биле ни за шта друго до да послуже као обележје“, недвосмислено је на делу Новаковићева идеја о поступном развоју нације и њене улоге у историји. Идеја народности у средњем веку имала је јасна

³⁷ Неколика тежа питања српске историје, 71–72, 91.

³⁸ Исто, 87.

³⁹ Исто, 117.

⁴⁰ Исто, 94–95.

⁴¹ Исто, 89.

ограничења: „Организација средњег века није онда, као што би данас, потицала из народних маса. Народ је једино давао краљу или цару своје име. Поглавар је имао апсолутно право да из масе народне вуче сва средства која су му била потребна, новце и војну силу. И на томе се у средњем веку свршавала сва акција народне масе... Прост народ је био потчињен; у њега није било никаквих права; он се није рачунао ни у шта“⁴². Овде препознајемо Гизоову идеју о „la nation possédée“ наспрам племићког сталежа који означава као „la nation souveraine“. Другим речима, друштвени антагонизми су потка око које се развија историја. Историјска поука либералног историчара долазила је у виду заострене, схематичне слике: „Ако, дакле, примимо старинску реч да је историја *magistra vitae*, онда морамо одмах примити, као прву науку, коначно правило за све сувремене задаће: да ваља средњи век оставити на страну; да нам ваља тражити позицију на сувременом стању ствари, без обзира на оно што је било; да нам се ваља ослонити на снагу стварну и живу, ако мислимо да одговоримо тежњама у будућности... Бљутова прошлост имала би да остане историји“⁴³.

Уклонивши са сцене српско племство, османско освајање Балкана ће овој борби дати другачији предзнак и нову суштину. Народ ће захваљујући вери очувати свој идентитет да би у освит модерног доба поставио питање обнове српске државе. Али пре тога, време османске власти померило је границе српске народности ка северу и омогућило додир са западном културом. „Културно-просветна историја свакога народа саставља се из неколико сукцесивних кругова, који су свагда везани за једну извесну идеју и за један изванредан извор или утицај“, пише Стојан Новаковић у огледу *Доситеј Обрадовић и српска култура*⁴⁴. Тако се српски народ везује за доминантну идеју 18. века: „Тако је у XVIII веку међу Србима у Угарској свима могућим начинима избијала на врх потреба да се учине јаке, радикалне промене у дотадашњој култури, управо да се та стара, византијска, култура, помири и доведе у склад са западноевропском, те да народ има чим борити се за свој опстанак међу народима“⁴⁵. Ова историјска нужност отелотворила се у личности Доситеја Обрадовића. „И тако је за владе цара Јосифа II (1780–1790) списима Доситејевим извршен прелом у основима просвете српске. Стари византијски основи, који су истицали још од Стефана Немање, светог Саве и њихових претходника, одбачени су и потиснути у присенак, у саму цркву. Новој литератури и народном језику постављени су поуздани темељи и

⁴² *Истио*, 91.

⁴³ *Истио*, 97.

⁴⁴ Стојан Новаковић, *Доситеј Обрадовић и српска култура*, нав. дело, 233.

⁴⁵ *Истио*, 239.

отворен широк пут⁴⁶. Промена је била потпуна: „Човечанска права што иду у Француској за револуције тражена у политичком смислу, у нашем су народу од времена Доситеја и Вука тражена у смислу просветном – за језик и књижевност народну. Старој нашој књижевности морао би се признати тип феудални: новој – потпуно демократски“⁴⁷.

У сутон свог живота, Новаковић је писао: „И Русија, супрот свеколиком аустријском проклињању, и Аустрија, обасута подазрењима руским, и више њих других с њима, желели су да постане и порасте на месту садашње Србије сасвим друго нешто. Па ипак су њихова супарништва, народни живот српски и помоћ незаинтересованих држава успели да се ту подигне држава народна, независна и слободна, с природном и императивном задањом да служи као језгро многобројним југословенским групама“⁴⁸. Окренута будућности и прогресивистички интонирана, Новаковићева либерална схема српске историје логично поставља и питање јужнословенског уједињења. Иако су, по Новаковићу, Срби и Хрвати „две гране једног истог народа“, они као народна целина нису никада имали „ни јединство културе ни јединство религије“. Новаковић се стога пита „како то да протекли толики векови а ми да немамо пред собом ни покушај, ни почетак, ни какву год политичку манифестацију, која би сведочила о тежњи к јединству, о заједници културе и моралних интереса“⁴⁹. Историја још једном пружа одговоре: верски расцеп и феудалне партикуларизме сменило је време „слободе и једнакости“ и „модерни дух широких концепција и уједињавања“⁵⁰. Стварање „нове народности“ произлази из природе њеног унутрашњег развоја. Уз значај модерног образовања, Новаковић посебно истиче улогу Доситеја Обрадовића, Вука Караџића и Илирског покрета. Поново је на делу идеја о познавању прошлости у чему лежи кључ за будућност, јер је „изучавање народа и његових обичаја и нарави најпре отворило мисли о уједињавању народном“⁵¹. Најзад, уз етничке и културне разлоге, Новаковић наводи и политичке потребе изградње једне снажне државе на Балканском полуострву. Развој идеје народности учиниће тако оно што средњи век није био у

⁴⁶ *Истио*, 262. О *Животу и њриклљученијама* Новаковић пише: „Ново је било у тој књизи све: и језик, и слова, и облик, и природно приповедање, и рационалне савремене мисли, и отворена слика и критика дотадашњег кривога правца у животу народном, ново дрско саветовање да се народни живот из те заглављене улице изведе на отворен савремени, европски пут“, *истио*, 260.

⁴⁷ Стојан Новаковић, *Српска књија: њени ѡродавци и чииѡаоци у XIX веку*, Београд: Државна штампариија Краљевине Србије, 1900, 28–29.

⁴⁸ *Васкрс државе српске и њеѡви истиорици*, 47.

⁴⁹ *Неколика ѡежа ѡиѡања српске истиорије*, 70, 97–98.

⁵⁰ Стојан Новаковић, *Након сѡио ѡодина*, нав. дело, 345.

⁵¹ *Истио*, 348.

стању. Овде код Новаковића примећујемо сличан оптимизам као код Гизоа, а који један познавалац француске историографије назива „стваралачком димензијом политике“⁵². Гизоово залагање за „нову Француску“, реформисане институције и модерне вредности потпомогнуто је његовим либералним читањем прошлости. Развој идеје народности заснован на унутрашњим друштвеним супротностима треба да постигне нови облик друштвене кохезије. У овом светлу, и Новаковићева либерална интерпретација постигла је своју пуну консеквентност.

* * *

Сент-Бев је Гизоу пребацивао хладни рационализам и механичку аналитичност: „Историја виђена са дистанце доживљава јединствену промену; она ствара илузију – најопаснију од свих – да је рационална. У овом мање-више филозофском приступу историји, скретања, лудости, амбиције, хиљаду чудних случајева који је чине... сви они нестају... Сваки случај постаје нужност... Гизоова филозофија историја... сувише је логична да би била тачна“⁵³. Необични *mélange* духа историзма и позитивне науке, усредсређеност на феномен народа и народног у историји, оцртао је духовни хоризонт који Стојан Новаковић никада није напустио. Окрећући Станојевићеву оцену о Новаковићу као „модерном историку“, Андреј Митровић је написао да је Новаковић био „историчар модерне“. Његово схватање историјске науке, као и његова филозофија српске историје, рационалистичка, либерална и секуларна, то недвосмислено потврђују. Дете романтизма, Новаковић је трајно заокупљен либералном суштином националне историје смештене унутар европске цивилизације. Ученик Ранкеа, али и следбеник француских либералних историчара прве половине 19. века, Новаковић је најсвестранији српски историчар свог времена. Пример Новаковићевог дијалога са европском интелектуалном баштином указује на његово упућено читање европских савременика, модерну мисао и тежњу да се Јужни Словени укључе у савремене цивилизацијске токове.

⁵² Cery Crossley, *нав. дело*, 79.

⁵³ Charles Augustin Sainte-Beuve, *Causeries du lundi*, vol. I, Paris : Garnier Frères, s. a, 317–318.

Veljko Stanić

ERUDIT, POLYHISTOR, INTELLECTUAL: PROBLEMS OF “PHILOSOPHICAL HISTORY” IN STOJAN NOVAKOVIĆ’S WORK

S u m m a r y

In the development of modern Serbian historiography Stojan Novaković performed merging of two European traditions: erudition, which originated in ancient knowledge of the Renaissance and reached its expression in the classic epoch of the 17th century, and rationalistic philosophy of the 18th century. Thanks to this fruitful merger, Novaković was able to develop his broad studies in the spirit of one widely understood cultural history which was moving from philology and literature, to political and military overviews, to history of the society. Novaković was putting together scholarly spirit, requests for precision and aspiration towards historical truth with interest in completeness and fullness of historical processes. By his polyhistoric profile, he was a child of historicism, of belief in power and spirit of the people, but he was no less marked by spirit of enlightenment, thanks to which he was able to fortunately make relation between national history and history of civilization. Follower of Leopold Ranke, Novaković was also an expert in French liberal historiography from the first half of the 19th century, which strongly influenced his overall view of historical development of the Serb people.